

Kur'ân Vahyinde Nüzûlün Tekaddümü Yahut Hükümün Teahhuru Meselesi

Taqaddum al-Nuzûl or Ta'akhkhar al-Hukm Issue in the Nuzûl Process of the Qur'ân

Muhammed Selman ÇALIŞKAN

Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
ORCID ID orcid.org/0000-0001-6287-7738 mscaliskan@istanbul.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31 Mayıs 2019 / 31 May 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Haziran 2019 / 4 June 2019

Yayın Tarihi / Published: 24 Temmuz 2019 / 24 July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz / July

Cilt / Volume: 5 **Sayı / Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 313-333

Öz

Medine döneminde uygulama alanı ve imkânı bulan bazı hükümlerin Mekkî âyetlerde zikredilmesiyle meydana gelen işkâlin hallini amaçlayan *tekaddüm-teahhur* mevzuu ilk olarak Begavî tarafından dile getirilmiştir. Müfessirlerin konu hakkındaki izahlarının, sonraları ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde müstakil bir başlık altında incelendiği görülmektedir. En erken Zerkeşî'nin *el-Burbân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde yer alan mevzu, Suyûtî tarafından genişletilmiş ve Kur'ân ilimlerine dair telif edilen birçok eserde ele alınmıştır. Tekaddüm-teahhur mevzuu, Medine'de meşru kılınacak bir ibadetin Mekkî surelerdeki değinilerini, hükmü teahhur eden nüzûl; söz konusu ibadeti de nüzûlü tekaddüm etmiş bir hüküm olarak değerlendirmektedir. Konunun örnekleri arasında *hükme* müteallik âyetlerin yanı sıra *haber* muhtevalı âyetler de zikredilmektedir. Haberî âyetlerdeki teahhur, ilgili olayın tahakkuk etmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Haberî âyetlerin hüküm içermemesine rağmen hükmü konu edinen bir başlık altında ele alınması ile Medine döneminde müesseseseleşmiş bir ibadetin Mekke dönemindeki değinilerinin nüzûlün tekaddümü olarak telakki edilmesi, tekaddüm-teahhur usulünün tenkide uğradığı noktalar. Medine döneminde gerçekleşecek bir olayın Mekke döneminde zikredilmesi, Kur'ân'ın i'câzı ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin bir ispatı; Medine'de uygulandığı bilinen bir ibadetin Mekkî âyetlerdeki zikri ise söz konusu ibadete zemin oluşturmak şeklinde anlaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Vahiy, Nüzûl, Hüküm, Tekaddüm, Teahhur.

Abstract

Some of the *hukms* applied during the Madîna period are mentioned in the Meccan âyât. This situation caused some problems about what these Meccan âyât meant. These problems were first mentioned in the tafsîr books. To solve this problem, mufassirs expressed the *taqaddum-ta'akhhur* issue. These explanations, which were first mentioned in tafsîr books, were then examined under an independent title in 'ulûm al-Qur'ân books. The first tafsîr book on the subject of *taqaddum-ta'akhhur* issue belongs to al-Baghavî, and the first 'ulûm al-Qur'ân book belongs to al-Zarkashî. *Taqaddum-ta'akhhur* issue has been examined in al-Suyûtî's *al-Itqân* in a broader way and it has been argued as an independent title in the many of 'ulûm al-Qur'ân books. In the title of *taqaddum-ta'akhhur*, issues related to *hukms* have been expressed. However, *news-related âyât* are also discussed in this title. The *taqaddum-ta'akhhur* in the news-related âyât is the realization of the related event. However, it is open to discuss news-related âyât under a title of *taqaddum-ta'akhhur*. In this respect, there are some points where *taqaddum-ta'akhhur* issue has been criticized. Mention of an event following the Hijra in Meccan âyât has been understood as evidence of Muhammad's prophecy. Mentioning of the *hukm*/worship implemented in Madîna in the Meccan âyât aims to create a mental infrastructure.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, Wahy, Nuzûl, Hukm, Taqaddum, Ta'akhhur.

Giriş

Ayetlerin manalarına intikalde mühim bir mevki işgal eden sebab-i nüzûl ve Mekkî-Medenî rivayetlerinin zaman zaman muhtelif müşkilâtın kaynağı haline geldiği bilinmektedir. Bu müşkilâtın bir kısmı rivayetlerin kendi aralarındaki tearuzdan, diğer bir kısmı ise âyet veya sûrelerin lafız, konu yahut üslûbu ile mütenakız bulunmasından meydana gelmektedir. İşbu tearuz ve tenakuzun hallinde takip edilmesi gereken yola ait kaideler, ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin muhtelif başlıkları altında ele alınmaktadır. Bu eserlerin tekrârı'n-nüzûl gibi başlıkları ilk kısım tearuzun hallini amaçlarken, çalışma konusu ettiğimiz tekaddüm ve teahhur

başlıkları ikinci kısma ait bir işkâli çözmeyi hedeflemektedir. Bu bakımdan ulûmu'l-Kur'ân eserlerindeki benzer başlıkların bir nevi işkâl giderme yolları olduğu söylenebilir.¹

Nüzûlün hükme tekaddüm edebileceğine dair usulün ilk defa Begavî (ö. 516/1122) tarafından geliştirildiği görülmektedir. Begavî, Mekki olan A'lâ sûresinin 14. âyetinin Medine döneminde meşru kılınan *sadaka-i fîtr* ile ilişkilendirilmesine itiraz eden Sa'lebî'ye (ö. 427/1035) verdiği cevapla ilk olarak konuyu gündeme getirmiştir. Begavî, daha sonraları ulûmu'l-Kur'ân müelliflerinin adlandırdığı şekilde bir isimlendirmede bulunmamakla birlikte nüzûlün hükme sebkatinin mümkün olduğunu ifade etmiş (يجوز أن يكون النزول سابقا على الحكم) ve bunu da Mekke'de indirilmesine rağmen el-Kamer 54/45. âyetin (سَيُزَمُّ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ) Bedir harbinde, el-Beled 90/2.

âyetin (وَأَنْتَ حَلٌّ بِحَدِّ الْبَلَدِ) ise Mekke'nin fethinde karşılığını bulması üzerinden delillendirmiştir.² Vâhidî (ö. 468/1076), önceden indirilen bir âyetle sonraları indirilecek bir hükme imtisal edenlerin övülmesinin ilm-i ilahi açısından mümkün olduğunu dile getirerek hocası Sa'lebî'nin itirazına Begavî'den evvel cevap vermişse de nüzûlün hükme tekaddüm edebileceğinden bahsetmemiştir.³

Nüzûlün tekaddümüne dair ilk ulûmu'l-Kur'ân başlığı ise Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burbân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde yer almaktadır. Zerkeşî "Marifetü Esbâbî'n-Nüzûl" ana başlığı altına "Tekaddümü Nüzûlî'l-Âye ale'l-Hukm / تقدم نزول الآية على الحكم" (âyetin nüzûlünün, hükmüne tekaddümü) adıyla açtığı başlıkta nüzûlün hükmün önüne geçmesi mevzuunu ele almıştır.⁴ Zerkeşî'nin mevzuu, esbâb-ı nüzûl bağlamında değerlendirdiği ve تقدم نزول الآية على الحكم başlığıyla

¹ Bk. İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîati'ş-Şârîka, 2006), 1: 336; Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru'l-Livâ, 1987), 256, 257; Mahmud el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Râbu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 29: 114; Halil Aldemir, "Esbâb-ı Nüzûl Rivayetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili", *Ekev Akademi Dergisi* 15/48 (2011): 141-159; Cumhuriyet Demirel, "Kur'ân'ın Özel Tarihine Işık Tutan Bir İlim: Mekki - Medeni", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017): 35-54. Çalışma alanı olarak belirlediğimiz mevzu, ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin 'Ma'rifetü'l-Mekkî ve'l-Medenî' ana başlığının altında yer alan 'Zikru Mâ Nezele bi-Mekke ve Hukmuhû Medeni' yahut 'Zikru Mâ Nezele bi'l-Medîne ve Hukmuhû Mekki' başlıklarıyla karşıtlanmalıdır. Zira söz konusu başlıklardan ilki mekân bakımından Mekke'de indirildiği halde zaman bakımından hicretten sonra nâzil olan âyetlerin hükmen Medeni olduğunu, diğeri ise hicretten sonra Medine'de indirildiği halde Mekke halkını muhatap alan âyetlerin hükmen Mekki olduğunu ifade etmektedir. Bk. Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 1: 195.

² Bk. Ahmed es-Salebî, *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru's-Salebî)*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 10: 185; Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî (Meâlimu't-tenzîl)*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru Tîbe, 1409/1989), 8: 402.

³ Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît* (Riyad: Silsiletü'r-Rasâilü'l-Câmiiyye, 1430/2009), 23: 448.

⁴ Zerkeşî, *Burbân*, 1: 32. Zerkeşî'nin "Tekaddümü Nüzûlî'l-Âye ale'l-Hukm" şeklinde dile getirdiği konuyu Suyûtî'nin 'ما تأخر حكمه عن نزوله' / Mâ Teahhara Hukmuhû an Nüzûlihî' (hükmü, nüzûlüne teahhur eden âyetler) başlığıyla zikrettiği görülmektedir. Sonraki ulûmu'l-Kur'ân müellifleri de meseleyi bazen Zerkeşî bazen de Suyûtî'nin tesmiyesini tercihle ele almaktadırlar. Çalışma başlığında her iki isimlendirmeyi zikretmemiz işbu itibarladır. Tekaddüm-teahhur meselesinin diğer bir mühim vechesi olan 'nüzûlün hükme teahhuru'na ise Zerkeşî'nin değinmediği görülmektedir. Bu mevzu ilk olarak Suyûtî tarafından dile getirilmiştir. Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Vüzâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 1: 238, 241. İbn Akile'nin eserinde her iki başlığa da yer verdiği görülmektedir. İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 332. Suyûtî'nin 'nüzûlün hükme teahhuru' başlığını 'hükmün nüzûle teahhuru' başlığından daha sonra zikretmesi, örnek sayısı çok olan başlığı öncelemesi ile açıklanmıştır. Bk. Hâzîm Saîd Haydar, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burbân ve'l-İtkân* (Medine: Dâru'z-Zemân, 1420/1999), 415. Sebeb-i nüzûl rivayetlerini zaman itibarıyla ele alan İmâdüddin Muhammed er-Reşîd, 'nüzûlün hükme tekaddümü' başlığı ile 'hükmün nüzûle tekaddümü' başlığı arasına 'nüzûlün hükme murâfakatı' (ما توافق فيه النزول والحكم) şeklinde üçüncü bir başlık açmıştır. Bk. İmâdüddin Muhammed er-Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fî beyâni'n-nusûs* (b.y.: Dâru'ş-Şihâb, 1999), 122-124.

"sonraları vuku bulacak bir hükmün, önceden indirilen bir âyetin nüzûl sebebi olması"nı kastettiği anlaşılmaktadır. Zira ona göre nüzûl, hükmünden yani sebep-i nüzûlünden evvel olabilir. Evvelce inen bir âyetin nüzûl sebebini daha sonraki bir hükmün oluşturabileceği şeklindeki yorum, âyetin şumulüne sonradan yaşanan olayların girebileceğine dair bir telakkiye istinat etmektedir. Nitekim ilk dönem sebep-i nüzûl rivayetlerinde yer alan ve âyetin bir konu hakkında indirildiğini beyan eden ifadelerin, iniş sebebini zikretmekten çok, âyetin ilgili konuyu kapsadığı manasına gelmesi de aynı telakkiden hareketledir.⁵ Söz konusu telakkiyi göz ardı eden bazı eserlerin Zerkeşî'nin tekaddüm mevzuunu sebep-i nüzûl başlığı altında zikretmesini tenkit ettiği görülmektedir.⁶

Zerkeşî'nin nüzûlün tekaddümüne dair açtığı başlığı, Suyûtî (ö. 911/1505) hükmün teahhur etmesi (ما تأخر حكمه عن نزوله) şekline dönüştürmüş ve yeni örneklerle zenginleştirmiştir. İbn Akîle (ö. 1150/1737) ise başlık ve muhteva bakımından Suyûtî'yi esas alarak konuyu işlemiş ancak Zerkeşî ve Suyûtî'nin herhangi bir yorum yapmadan zikrettiği misalleri, itiraz ve tenkitleriyle kaydetmiştir.⁷ Mennâ' Halîl el-Kattân (ö. 1420/1999) da aynı mevzuu Zerkeşî'nin açtığı başlıkla (تقدم نزول الآية على الحكم) ele almış ve Zerkeşî'nin zikrettiği örneklerin âyetin hükme tekaddümü kabilinden olamayacağı kanaatini ifade etmiştir. O, tekaddüm-teahhur meselesini, bu bâbda örnek olarak verilen âyetlerin birden fazla manaya hamledilebilecek mücmel lafızları ihtiva etmesi ve bu lafızların sonraları söz konusu manalardan biri ile tefsir edilmesinin bir sonucu olarak görmektedir.⁸

Nüzûlün hükme sebkate etmesi bağlamında zikredilen örneklere bakıldığında bunların bir kısmının hükme, diğer bir kısmının ise habere müteallik âyetlerden oluştuğu görülmektedir. Bu bakımdan hükmün teahhuru başlığı altında yer alan âyetleri *ihbarî* ve *inşai* olarak ikiye ayırmak mümkündür. Ancak ihbarî âyetlerde hükmün tehir edildiği tartışmalı bir mevzudur. Zira herhangi bir âyetin ifade ettiği mananın hakikatini gelecekte bulması, hükmün tehirini değil istikbalde gerçekleşecek bir olayın evvelden haber verildiğini göstermektedir.⁹ Öte yandan hüküm ihtiva

⁵ Ali Rıza Gül, "Kur'ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dinî Araştırmalar* 7/19: 204-207. Âyetin nüzûlünün, nüzûlüne sebep olacak hükmün önüne geçebileceği diğer bir ifadeyle bir hükmün kendinden önce inen bir âyetin, sebep-i nüzûlü olabileceğine dair anlaşılması zor bir mevzu Allah'ın ilminin tüm zamanları kuşatması ile vuzuha kavuşturulabilir. Nitekim -yukarıda da zikredildiği üzere- Vâhidî, Mekki bir sûredeki âyetin Medine'ye ait bir hükümle irtibatlandırılması hakkında Sa'lebî tarafından dile getirilen bir şüpheyi, ilm-i ilahinin gelecekte olacak şeyleri de şamil bulunduğu hakikatiyle izale etmeye çalışmıştır. Bk. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basîl*, 23: 448. Öte yandan sebep-i nüzûl rivayetlerinin bir kısmının nüzûlden sonrasına müteallik bulunmasının nüzûlün tekaddüm edebileceğine dair kanaate istinat etmesi, tekaddüme dair telakkinin Begavî öncesine uzandığını akla getirmektedir. Hasan-ı Basrî'nin Mekke'de inen el-İnşirâh 94/7. (فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ) âyeti 'Gazadan boşa çıktığında ibadete koyul' şeklinde tefsir etmesinin hükmün teahhuru telakkisine istinat etmiş olabileceğine dair Âlûsî'nin yaptığı değerlendirme de dikkate alındığında, hükmün teahhur edebileceği kanaatinin -dile getirilmemekle birlikte- ilk dönemlerden beri var olduğu söylenebilir. Âlûsî, Hasan-ı Basrî'nin bu tefsiri sûrenin Medine'de indiği kabulüyle yapmış olabileceğini de ifade etmektedir. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30: 172.

⁶ Bk. Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fî beyâni'n-nusûs*, 121.

⁷ İbn Akîle, *Ziyâde*, 1: 332-339.

⁸ Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2000), 88-89. Bu eserlerin dışında tekaddüm-teahhur mevzuunun şu eserlerde de müstakîl başlık olarak ele alındığı görülmektedir: Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 256-257; Hâzîm Saîd Haydar, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burbân ve'l-İtkân*, 415; İmâdüddîn Muhammed er-Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fî beyâni'n-nusûs*, 119-121. Tekaddüm mevzuunu, sebep-i nüzûl rivayetlerinin âyetleri anlamadaki yönlendiriciliği açısından (تقدم سبب نزول آية على حكمها) farklı bir bağlamda ele alan diğer bir eser için bk. Abdullah Tahir Mahmud, *Marifetü esbâbi'n-nüzûl ve eseruhâ fî ihtilâfi'l-müfessirîn ve'l-fukahâ* (Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, 2003), 127-136.

⁹ İbn Akîle, *Ziyâde*, 1: 334; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 88-89; Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fî beyâni'n-nusûs*, 121.

eden bir âyetin, nüzûlünden seneler sonra tatbik mevkiine konulması, âyetle amel etmek için nüzûlün kifayet etmediği ve başka bir emre ihtiyaç duyulduğu şeklindeki bir işkâli intaç edecektir. Hüküm ve hükmün unsurlarını içermeyip sadece hükme telmihte bulunan âyetler ise teşrii ileride vuku bulacak ibadetlere zemin hazırlamak ve gönlü ısıdırmak kabilinden değerlendirilmiştir.¹⁰

Hükümün nüzûlün çok sonrasına ertelenebileceğinin kabulü, nüzûlün hükmü şamil olamayacağına da bir ifadesidir. Nüzûl hükmü ihtiva etmiyorsa yani bir âyetin nüzûlü hükmünü gerektirmiyorsa o âyetin, sebkât ettiği hükmü ifade ettiği tartışmalı hale gelir. Dolayısıyla tekaddüm-teahhur usulünün rivayetler arasındaki tearuzu gidermesi bir tarafa yeni işkâllerin medarı olabileceği görülmektedir. Bu bakımdan mevzuun tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde yer almasıyla birlikte müstakil bir çalışmanın konusu haline getirilmemiş olmasının bir neticesi olan çalışmamız, meseleyi söz konusu eserlerde zikredilen başat örnekler (zekât, harp, ezan) üzerinden ele almayı ve hükmün tehirinin imkânını yahut ne derece mümkün olduğunu irdelemeyi istihdaf etmektedir.

1. Zekât

Sarf mahalleri ve diğer hükümleriyle *zekât* ibadetinin Medine döneminde farz kılındığı bilinmekle birlikte Mekke'de inen sûrelerde de zekâtın zikredildiği görülmektedir. Bu durum, ibadetin Mekke'de meşru kılındığı ancak hükmünün Medine'ye tehir edildiğine yönelik bir yoruma yol açmıştır. Nitekim Suyûtî hükmü nüzûlünün ardına bırakılan âyetler (ما تأخر حكمه عن نزوله) arasında zekâtla ilgili âyetlerin de bulunduğunu İbnü'l-Hassâr (ö. 620/1223) üzerinden zikretmektedir. Bu bâbda, Mekkî olan Müzzemmil sûresinin 20. âyetinde zikredilen وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ “Namazı kılın ve zekâtı verin!” ifadesiyle yine Mekkî En'âm sûresinin 141. âyetindeki وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ “Ürünlerinizin devşirildiği ve toplandığı gün hakkını (sadakasını/zekâtını) verin!” şeklindeki kısım misal olarak verilmektedir.¹¹

Zekât kelimesinin ‘vermek’ manasına gelen آتى fiili ile zikredildiği yerlerde mâlî bir ibadeti karşıladığı bilinmektedir. Öte yandan *îta-i zekâtın* Kur'ân'da *ikâme-i salât* kullanımıyla birlikte ve onun hemen akabinde gelmesi de fiilî bir ibadeti işaret ettiğini göstermektedir.¹² Dolayısıyla

¹⁰ İbnü'l-Hassâr'a göre Medine döneminde uygulama imkânı yakalayan zekât gibi ibadetlerin Mekkî sûrelerde zikredilmesi, Allah Teâlâ'nın Rasûlüne olan vadini yerine getireceği, dinini izhar ve ikame edeceğinin bir göstergesidir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 240. Ayrıca bk. İsmail Hakkı el-Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, nşr. Halil Eser (İstanbul: Mektebetü Eser, 1389/1969), 10: 221-222; Ebû Şehbe, *Medhal*, 257. Bu örnekten de açıkça görüldüğü gibi takdim-tehir meselesinin ortaya çıkmasının bir sebebi de Medine döneminde farz kılınmakla birlikte Mekkî sûrelerde yer alan ibadetlerdir.

¹¹ Suyûtî, *İtkân*, 1: 240. Ayrıca bk. Bursevî, *Râhu'l-beyân*, 10: 221-222; İbn Akîle, *Ziyâde*, 1: 335; Ebû Şehbe, *Medhal*, 257. Zekâtın Mekke ve Medine'deki teşriine dair bk. İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Riyad: Dâru Tîbe, 1999), 5: 462. Mekkî sûrelerde zekât ve zekâta yakın bir mana ifade eden 'hak' kelimesi zikredildiği halde konunun özellikle bu iki âyet üzerinden işlenmesinin, diğer âyetlerin haber, bu iki âyetin ise çoğul-emir sigası ile zikredilmesiyle alakalı olduğunu tahmin etmekteyiz. Söz konusu âyetler için bk. el-A'râf 7/156; el-İsrâ 17/26; Meryem 19/31, 55; el-Enbiyâ 21/73; el-Mü'minûn 23/4; en-Neml 27/3; er-Rûm 30/38, 39; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7; ez-Zâriyât 51/19; el-Me'âric 70/24 (el-İsrâ 17/26 ve er-Rûm 30/38. âyetlerinde müfred-emir sigası kullanılmıştır).

¹² Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.), 1: 282; Şehmus Demir, “Kur'an'da Zekat Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007): 17. 'Îta-i zekât' kullanımının 'ikâme-i salât' ile birlikte zikredildiği âyetler için bk. (köşeli paranteze alınan âyetler Mekkîdir) el-Bakara 2/43, 83, 110, 177, 277; en-Nisâ 4/77, 162; el-Mâide 5/12, 55; et-Tevbe 9/5, 11, 18, 71; [el-Enbiyâ 21/73]; el-Hacc 22/41, 78; en-Nûr 24/37, 56; [en-Neml 27/3]; [Lokmân 31/4]; el-Ahzâb 33/33; el-Mücâdele 58/13; el-Beyyine 98/5. Bununla birlikte el-Müzzemmil 73/20. âyette

Müzzemmil sûresindeki ilgili kısmın, kişinin malından vermesi suretiyle eda ettiği bir ibadet olduğunda şüphe yoktur. Ancak âyette zikredilen *zekât* kelimesinin nisap, miktar ve mesârifıyla Medine döneminde müesseseseleşen zekâtı mı yoksa başka bir zekât türünü mü ifade ettiği noktasında kanaatler çeşitlenmektedir. Bazı müfessirler sûrenin Mekkîliğini dikkate alarak âyette kastedilen zekâtın vacip zekât olamayacağını ifade etmişler ve âyet metnindeki *zekât* kelimesini *zekât-ı fitr* (fitre) şeklinde açıklamışlardır. Âyetteki zekâtın, vacip zekât olduğu kanaatinde olan müfessirlerin ise âyeti Medine dönemine ait kabul ettikleri görülmektedir.¹³ Sûrenin son kısmının Medenî olarak değerlendirilmesinin, söz konusu kısımda zikredilen cihat ve zekâtın Medine döneminde farz kılınması ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Ancak âyetin, ashab-ı kirâmın sûrenin başında zikredilen gece namazını kılmaya güç yetirememesi üzerine indiği dikkate alındığında nüzûlün Medine dönemine kadar tehir edilmesi uzak görünmektedir. Nitekim Kâtâde (ö. 117/735), İkrime (ö. 105/723) ve Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) gelen rivayetlerde sûrenin son kısmının ilk kısmından 12 ay sonra indirildiği bildirilmektedir.¹⁵

Müfessirlerin çoğu En'âm sûresi 141. âyetin *وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ* "Ürünlerinizin devşirildiği ve toplandığı gün hakkını (sadakasını/zekâtını) verin!" şeklindeki kısmının ziraî mahsuller için farz kılınan zekâtı yani *öşrü* (ve nısf-ı öşrü) kastettiğini ifade etmektedir. Ancak âyetin, hasat zamanı bir miktar ürünün ihtiyaç sahiplerine tasadduk edilmesinin lüzumunu ifade ettiğini öne süren müfessirler de bulunmaktadır. Diğer bir kısım müfessire göre ise âyet, tasaddukun vücubunu

zikredilen 'itâ-i zekât'ın Allah'a itaat ve O'na gösterilen ihlâs olduğuna dair İbn Abbas'tan gelen bir rivayet de bulunmaktadır. Bk. Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. Abdülmaksud b. Abdürrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 6: 134.

¹³ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an bakâiki garâmiği't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûbi't-te'vil*, nşr. Adil Ahmed Abdülmecud (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 6: 249; Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 30: 187; Bursevî, *Râbu'l-beyân*, 10: 221. el-Müzzemmil 73/20. âyetin Medine'de indiğine dair bir bilgi ve tenkidi için bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 50, 104-105. Farzların söz konusu edildiği âyetlerin Medenî olarak telakkî edilmesinin, farz ibadetlerin zikredildiği âyetlerin Medine döneminde indirildiğine dair bir ön kabule istinat etmesi de mümkündür. Söz konusu kabuller için bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 108, 109. Mâverdi'de yer alan bir bilgiye göre âyetteki 'zekât' kelimesiyle 'sadaka-i fitr'ın kastedildiğine dair kanaat Hâris el-Uklî'ye aittir. Uklî'ye göre âyette 'sadaka-i fitr'ın kastedilmesinin sebebi, maldan verilen zekâtın bu âyetin nüzûlünden sonra farz kılınmasıdır. Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 134; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinu limâ tedammenehû mine's-Sünneti ve âyi'l-Furkân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 21: 352. Aynı kişinin Mekkî olan el-A'râf 7/156 ve en-Neml 27/3. âyetlerinin yanı sıra Medenî olan el-Bakara 2/43, en-Nisâ 4/77 ve et-Tevbe 9/5. âyetlerinde zikredilen 'itâ-i zekât'ı da 'sadaka-i fitr' olarak karşılması dikkat çekicidir. Bk. Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Riyad: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997), 1: 100; 3: 1005; 5: 1581; 6: 1754; 9: 2840.

¹⁴ Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Eblî's-Sünne* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 5: 305. Müzzemmil sûresinin tamamının Mekkî olduğunu ifade edenler, son âyetteki cihat gibi hususları va'd ve müjde şeklinde değerlendirmektedirler. Nitekim âyette açıkça 'sizden hastalananlar olacaktır' buyurularak sonraki bir zaman dilimi işaret edilmektedir. Âyetin ileride vuku bulacak olayları haber vermesi, Hz. Peygamber'in risaletinin bir delili olarak da telakkî edilmiştir. İbn Kesîr de sûrenin tamamının Mekkî olduğunu ifade etmekte ve bu âyeti mugayyebattan olan cihadı haber vermesi sebebiyle 'delâilün-nübüvve'nin en büyüklerinden addetmektedir. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5: 305; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 258.

¹⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hicr, ts.), 23: 397; Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr* (Kahire: Merkezu Heçr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabîyye ve'l-İslamiyye, 2003), 15: 59. Mukâtil de sûrenin evveli ile ahirinin nüzûlü arasında bir sene bulunduğunu zikretmektedir. Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 2002), 4: 479. Bu süreçte, kendilerine emredilen süreyi tutturamamaktan endişe eden bazı sahabîlerin gecenin tamamında namaz kıldıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 8: 257.

meşru kılmış ancak öşürün vucubu ile bu tasadduk nesh edilmiştir.¹⁶ Âyet, öşrü ifade ettiği kanaatinde olanlarca Medenî, diğerleri tarafından ise Mekkî olarak değerlendirilmiştir. Ancak benzer mâlî *hakları* söz konusu eden diğer âyetlerin de (el-İsrâ 17/26, er-Rûm 30/38, ez-Zâriyât 51/19, el-Me'âric 70/24) Mekkî olması, muhtevayı dikkate alarak En'âm âyetinin Medenî olduğunu ifade edenleri haksız çıkarıcı mahiyettedir. Taberî (ö. 310/923) âyetin bilinen farz zekâtın (öşür) bahsetmediğini, ilgili âyet kısmının hemen akabinde وَلَا تُسْرِفُوا ifadesinin zikredilmesiyle delillendirmektedir. Zira (âyetin zekâtı veren kişiye hitap etmesinin yanı sıra zekât toplayan memuru da muhatap almasından hareketle) zekât âmilinin farz kılınan miktardan (öşür–العشر: 1/10 veya nısf-ı öşür–النصف: 1/20) fazlasını alması mümkün değildir. Zeccâc'ın (ö. 311/923) zikrettiği bir sebab-i nüzûle göre de ilgili kısım, ensardan Sabit b. Kays'ın mahsulünün tamamını dağıtıp ailesine bir şey ayırmaması üzerine indirilmiştir. Ancak Zeccâc'ın bu inış sebebini, âyetin Mekkî olması bağlamında zikretmesine bakılırsa israfı nehyeden kısmın (وَلَا تُسْرِفُوا) Medine'de indirildiği kanaatinde olduğu söylenebilir. Bu takdirde Sabit b. Kays'ı mahsulünün gelirini vermeye sevk eden emir (وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ) daha evvel inmiş olmalıdır.¹⁷

Bu başlığın önemli bir bölümünü teşkil eden *zekât-ı fıtr* bahsine geçmeden evvel zekâta müteallik Mekkî âyetlerin hükmünün Medine dönemine tehir edilmesi hususunda bazı değerlendirmelerde bulunmak yerinde olacaktır. Müzzemmil âyetinde *itâ-i zekât*tan sonra *karz-ı hasenden* bahsedilmesi ve bu tabirin zekâtın dışındaki nafile infakı ifade etmesi,¹⁸ *itâ-i zekâtın* tasadduktan öte bir manayı haiz bulunduğunu akla getirmektedir.¹⁹ Bu sebepten olsa gerek Katâde gibi müfessirler âyette zikredilen *ikâme-i salat* ile *itâ-i zekâtın* farz-vacip olduğunu ifade etmişlerdir.²⁰ Mâtürîdî (ö. 333/944) zekâtın Medine döneminde farz kılındığına dair bilgileri dikkate alarak Müzzemmil sûresinin ilgili âyetini Medenî addedenlere itiraz etmekte ve Medine'de farz kılınan zekâtın, müslümanların düşman korkusu sebebiyle Mekke'de yetiştirmekten çekindikleri hayvanlara müteallik bir zekât olduğunu dile getirmektedir. Ona göre maldan verilen zekât Medine döneminde vacip olduğu gibi Mekke döneminde de vacip idi.²¹ Âlûsî (ö. 1270/1854) de Müzzemmil âyetinin hükmü nüzûlünün sonrasına tehir edilen âyetler kabilinden olmadığını ifade etmekte, müfessirlerin çoğunun âyetteki zekâtı bilinen farz zekât olarak anladıklarını eklemektedir. Bu durumda zekâtın Medine'de farz kılındığına dair bilgilerin, nisap-miktar-mesârif bakımından müesseseseleşmiş bir zekâtı kastettiği söylenebilir.²² İbn Kesîr'in (ö.

¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 595-611. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5: 1397-1398; Maverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2: 178. İbrâhim en-Nehaî âyetin 'öşür'le nesh edildiğini ifade ederken sûrenin Mekkî olmasına dikkat çekmektedir. Taberî de âyetin farz bir yardımcı ifade etmekle beraber 'öşür'le nesh edildiği kanaatindedir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 610, 611. Ancak burada ilk dönem ulemasının nesh tabiriyle mutlakın takyid, mübhemin tebyin, mücmelin tafsil edilmesini kastettiklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bk. Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Medine: Dâru'l-Vefâ, 1987), 1: 70-73.

¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 612; İbrâhim b. es-Seri *ez-Zeccâc*, *Meâni'l-Kur'ân*, nşr. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 2: 297. En'âm sûresindeki Medenî âyetler arasında sadedinde bulunduğumuz âyetin yer almaması da dikkate değerdir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 49, 85-86.

¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 398.

¹⁹ İbrâhim b. Ömer el-Bikâî, *Naẓmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyat ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 21: 35.

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 398.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5: 305-306. İbn Âşûr, Müzzemmil sûresinin 20. âyetinin Medine'de indiği kanaatindedir. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-temîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 29: 278.

²² Âlûsî, *Râhu'l-meânî*, 29: 114. Zekâtın Medine döneminde farz kılındığına dair bilgilerin, zekâtın Mekke döneminin ilk yıllarından Medine döneminin sonuna kadar uzanan bir müesseseseleşme süreci olduğu halde, Medine

774/1373) “Zekât Mekke’de farz kılınmıştır. Ancak nisap ve sarf mahalleri Medine’de açıklanmıştır.” kanaatini taşıyanlara el-Müzzemmil 73/20. âyetin delil olabileceğini ifade etmesi de bu bağlamda zikre değerlidir.²³ Öte yandan Mekkî olduğu bilinen Meryem 19/31, 55; el-Enbiyâ 21/73 ve Fussilet 41/7. âyetlerindeki zekât değinilerinin müşrikler ve önceki ümmetler üzerinden zekâtı gündeme getirmesinin yanı sıra yine Mekkî sûrelerde doğrudan zekât ve zekâtın verilmesinden bahseden âyetlerin (el-A‘râf 7/156, el-Müminûn 23/4, en-Neml 27/3, er-Rûm 30/39, Lokmân 31/4) bulunması, zekâtın Mekke döneminde de zaman ve zeminin imkân verdiği ölçüde bir uygulama şekline sahip olduğunu göstermektedir.²⁴ Bu da tüm unsurlarıyla Medine döneminde müesseseseleşen bir ibadetin Mekkî âyetlerdeki değinilerini, Medenî olarak yorumlamayı uzak kılmaktadır. Yine Müddessir, Leyl, Fecr, Mâûn gibi ilk inen sûrelerde iktisadi yardımlaşmanın zikredilmesi de bu bağlamda manidardır.²⁵ Tüm bu bilgilerden hareketle zekât müessesesinin tam olarak teşekkül etmediği Mekke dönemindeki değinilerinin, sonraları tafsil edilecek zekâtın icmâlî birer ifadesi olduğunu söylemek mümkündür.²⁶

Zekât-ı Fıtr: Zekâtın bir nevi olan *fıtır sadakasını* (كساة الفطر/صدقة الفطر) karşıladığı ifade edilen el-A‘lâ 87/14. âyeti (فَدَّ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى) de hükmü sonraya bırakılan âyetler arasında değerlendirilmektedir. Zerkeşi, nüzûlün hükmün önüne geçmesine dair açtığı başlık (تقدم نزول الآية) altında sadece *zekât-ı fıtrın* vücutbiyyetine delil gösterilen söz konusu âyeti zikretmektedir.²⁷ Âyetin, *Ramazân zekâtı* olarak da adlandırılan fıtır sadakasını (fitre) ifade ettiğine dair merfu rivayetler bulunmaktadır. Beyhaki’nin (ö. 458/1066) eserine aldığı bir rivayete göre Rasûl-i Ekrem A‘lâ sûresinin ilgili âyetini zekât-ı fıtır şeklinde tefsir etmiştir. Yine Hz. Peygamber’in bayram namazından evvel zekât-ı fıtrın verilmesini emredip söz konusu âyetleri

döneminde muhtelif unsurlarıyla daha müşahhas hale gelmesini dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan Maçın, “Zekâtın Farziyetinin Kur’an’ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017): 361-367. Hz. Peygamber’in hicri 2. senede farz kılınan Ramazan orucuyla iltisaklı olarak sadaka-i fıtrı emretmesi ve zekâtın farz kılınmasından sonra ise söz konusu sadakaya dair bir emir yahut nehiyde bulunmaması, zekâtın hicri 2. seneden evvel farz kılınmadığı fikrini intaç etmiştir. Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 197.

²³ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 259.

²⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Şehmus Demir, “Kur’an’da Zekat Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, 18-20, 25, 30; Soner Duman, “Zekât Ahkâmının Teşri‘ Süreci”, *Taribte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 26; Ünal Kılıç, “Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması”, 46-48; Durak Pasmaz, *Mekkî Surelerde Ahkâm Ayetleri* (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2012), 166-171, 242. Habeşistan’a hicret eden ikinci kafilenin başkanı Cafer b. Ebî Tâlib’in, Necâşî’ye hitaben Hz. Peygamber hakkındaki “Bize namazı, zekâtı ve orucu emrediyor” ifadesi de zekâtın Mekke dönemindeki meşruiyetini göstermektedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 357.

²⁵ Konu ile alakalı diğer âyetleri tarihî tertiple ele alan bir çalışma için bk. Hasan Maçın, “Zekâtın Farziyetinin Kur’an’ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi”, 348-353.

²⁶ Mehmet Erkal, “Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007): 10-11.

²⁷ Zerkeşi, *Burhân*, 1: 32. Ayrıca bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 238; Ebû Şehbe, *Medhal*, 256; Reşid, *Esbâbu’n-nuzûl ve eserubâ fı beyâni’n-nusûs*, 120; Abdullah Tahir, *Marifetü Esbâbi’n-Nüzûl*, 130. el-A‘lâ 87/14. âyetin iniş sebebi hakkında şunlar kaydedilmektedir: Münafıklardan biri sahibi bulunduğu hurma ağaçlarından komşusunun bahçesine düşen hurmaları komşusunun yemesini Rasulullah’a şikâyet etmiş, bunun üzerine Rasulullah da ensarlı bu sahabînin yediği hurmalara mukabil Allah’ın kendisine Cennet’te hurma ağacı vereceğini söylemiştir. Ancak münafığın bunu kabul etmemesi üzerine Hz. Osman o kişiye bir hurma bahçesi vermiş, âyet de bunun üzerine şeref-nâzil olmuştur. Bk. Kurtubî, *el-Câmi‘u li ahkâmi’l-Kur‘ân*, 22: 232-233. el-Müzzemmil 73/20 ve el-Bakara 2/43. âyetlerde zikredilen ‘zekât’ kelimesi de ‘zekât-ı fıtr’ olarak tefsir edilmiştir. Kurtubî, *el-Câmi‘u li ahkâmi’l-Kur‘ân*, 2: 24; Bursevî, *Râhu’l-beyân*, 10: 221.

okuduğu da rivayet edilmektedir.²⁸ Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) de bayram sabahı sadaka-i fitrını verdikten sonra A'lâ sûresinin 14-15. âyetlerini okur ve bu âyetlerin bayram namazından önce zekât-ı fitrın verilmesi hakkında nâzil olduğunu zikrederdi.²⁹ Ebû'l-Âliye (ö. 90/709), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Said b. Müseyyeb (ö. 94/713), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693), Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) de el-A'lâ 87/15. âyeti (وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى) Ramazan bayramı namazı, evvelindeki âyeti ise namazdan önce verilen sadaka-i fitr şeklinde tefsir ettiği görülmektedir.³⁰

Begavî, bazı ulemanın A'lâ sûresinin Mekkî olması ve Mekke'de de herhangi bir bayram ve zekâtın bulunmamasından hareketle ilgili âyetin fitreyle ilişkilendirilmesine mana veremediklerini zikretmektedir.³¹ Begavî'nin isim vermeden zikrettiği bu itirazı Sa'lebî'nin dile getirdiği anlaşılmaktadır. Sa'lebî *el-Kesf ve'l-beyân* adlı tefsirinde âyetin fitr sadakası ile irtibatını kuran rivayetleri zikrettikten sonra "Bu tevil cihetini bilmiyorum. Çünkü bu sûre icmâen Mekkîdir. Mekke'de de herhangi bir bayram ve zekât-ı fitr yoktur." şeklinde bir tenkitle bulunmaktadır.³² Vâhidî, Sa'lebî'nin bu itirazına kayıt koymakta ve Allah'ın, önceden indirilen bir âyetle sonraları indirilecek bir hükme imtisal edenleri övmesinin mümkün olabileceğini zikretmektedir.³³ Begavî

²⁸ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4: 268; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10: 3418; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 23: 447; Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 22: 232; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 15: 369. İbn Merdûye de Ebû Saîd el-Hudrî'nin "Rasulullah ﷺ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى . وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى (el-A'lâ 87/14-15) âyetlerini okur sonra Ramazan bayramı günü musallaya gitmeden evvel fitr sadakasını taksim ederdi" şeklindeki rivayetini aktarmaktadır. Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 15: 370.

²⁹ Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 15: 370. Yine İbn Ömer mevlâsı Nâfi'e bayram namazı evvelinde sadaka verip vermediğini sorar vermemişse vermesini ve musallâya öyle geçmesini tenbihler, A'lâ sûresinin 14-15. âyetlerinin bu konudan bahsettiğini eklerdi. Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8: 402.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24: 320, 321; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10: 3418; Ebubekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Abkâmi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Sadık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1992), 5: 372; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 23: 447; Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8: 402; Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelûsi, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 5: 470; Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *Abkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4: 379; Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 9: 91-92; Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 2: 24; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 15: 370-372. Ömer b. Abdülazîz insanlara sadaka-i fitr vermelerini emreder ve bu meyanda el-A'lâ 87/14-15. âyetleri delil getirirdi. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 382. Ahkâm tefsirlerinde de A'lâ sûresi âyetinin fitre ile ilintilendirildiği görülmektedir. Bk. Cessâs, *Abkâmi'l-Kur'an*, 5: 372; İlikiyâ el-Herrâsî, *Abkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 4: 428; İbnü'l-Arabî, *Abkâmi'l-Kur'an*, 4: 379.

³¹ Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8: 402. Ayrıca bk. Zerkeşi, *Burbân*, 1: 33.

³² Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 10: 185; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 23: 448. Benzer bir kanaat için bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 9: 92; Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 22: 233; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fetbu'l-Kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivayeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, nşr. Abdurrahman Umeyre (b.y.: Dâru'l-Vefâ, ts.), 5: 567, 569. Kur'an'ın namaz ve zekât zikirindeki genel üslubunun aksine el-A'lâ 87/14-15. âyetlerde önce zekâtın zikredilmesi de söz konusu âyetlerde bilinen manadaki namaz ve zekâtın kastedilmediğine yorumlmuştur. Bk. Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, *Tefsîru'l-Kâsımî (Mebâsinü't-te'vîl)*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâ'i'l-Kütübî'l-Arabî, 1957), 14: 6135. Zerkeşi'nin isim vermeden aktardığı kavlin, Sa'lebî'nin kavli ile mutabık olduğu görülmektedir. Ancak Suyûtî söz konusu iktibasın sonundaki bayram (عيد) ve zekât (زكاة) kelimelerine orucu (صوم) da eklemiştir. Aynı kısmı Zerkeşi'den aktardığını söyleyen İbn Akile'nin metninin Suyûtî'ninki ile örtüşmesi, iktibasın Suyûtî'den yapıldığını göstermektedir. Nitekim aynı paragrafta A'lâ sûresi âyetlerinin zekât-ı fitr hakkında indigine dair İbn Ömer'in kavlini Bezzâr'ın merfu olarak rivayet ettiğine dair ek bilgi Zerkeşi'de değil Suyûtî'de yer almaktadır. Bk. Zerkeşi, *Burbân*, 1: 32-33; Suyûtî, *İtkân*, 1: 238; İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 332.

³³ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 23: 448. Benzer değiniler için bk. Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 22: 233; Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Bağdâdî, *Tefsîru'l-Hâzin (Liübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl)*, nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4: 418.

de bu durumu, nüzûlün hükme sebkate etmesi olarak değerlendirmekte ve bunu da Beled sûresinin 2. âyeti (وَأَنْتَ حَلٌّ بِمَدِّ الْبَلَدِ) ile Kamer sûresinin 45. âyetinin (سَيُهْرَمُ الْجَمْعُ وَيُؤَلَّوْنَ الدُّبْنَ) ifade ettiği manaların çok sonraları vuku bulmasıyla delillendirmektedir.³⁴ Bikâ'î (ö. 885/1480), Begavî'nin bu izahına iştirak etmekte ayrıca sûrenin Mekki olması ve orucun Medine'de farz kılınmasına rağmen el-A'lâ 87/14-15. âyetlerin *zekât-ı fitr*, *bayram tekbirleri* ve *bayram namazını* ifadeye münasip olduğunu zikretmektedir. Zira ona göre, Allah Teâlâ'nın ilmi mazi-hal-istikbal bakımından müsavi olduğundan lafzın umumiyeti söz konusudur.³⁵

Bu kanaatlere mukabil olarak A'lâ sûresinin ilgili âyetinde zikredilen *tezekkî* kelimesini mala değil nefse yönelik bir arınma şeklinde tefsir eden âlimler de bulunmaktadır. İbn Abbas (ö. 68/687), Hasan-ı Basrî, Katâde, Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Rebî' b. Enes (ö. 139/756) ve İkrime tezekkîyi küfürden uzak durmak ve evâmîr-i şerîyyeyi yerine getirmek şeklinde izah ederler.³⁶ Yine Mâtürîdî, Râzî (ö. 606/1210), Neseî (ö. 710/1310), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Merâgî (ö. 1371/1952), İbn Âşûr (ö. 1393/1973), Şînkî (ö. 1392/1974), Vehbe Zuhaylî (ö. 1436/2015) âyetin tefsiri bağlamında fitreye hiç değinmemiş; Beyzâvî (ö. 685/1286), Hâzîn (ö. 741/1341), İbn Kesîr ve Ebüssuûd (ö. 982/1574) ise fitreyi ikincil bir görüş olarak zikretmiştir.³⁷

el-A'lâ 87/14. âyetin bir çeşit tasadduktan bahsettiği de ifade edilmiştir. Said b. Cübeyr (ö. 94/713) ile Ebû'l-Ahvas (ö. 179/795) âyetteki *tezekkî*yi kişinin malından bir miktar sadaka vermesi şeklinde açıklamış ve âyeti fitre özelinde ele almamıştır. Mukâtil (ö. 150/767) ve Ferrâ (ö. 207/822) da âyeti benzer bir yaklaşımla izah etmektedir.³⁸ Atâ b. Ebî Rebâh önceleri âyetin zekât-ı fitrî ifade ettiği kanaatindeyse de konu hakkında İbn Abbas'a yönelttiği soruya "Böyle bir şey duymadım. Âyet tüm zekât çeşitlerini ifade eder." şeklinde cevap alması üzerine kanaatini

³⁴ Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8: 402-403. Kamer ve Beled sûrelerinin ilgili âyetleri bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

³⁵ Bikâ'î, *Nazmu'd-dürer*, 21: 404. Bu âyetin bayram namazını işaretine benzer bir durum Kevser sûresinde de görülmektedir. Sürede geçen *فَصَلِّ* (salât et/namaz kıl) ifadesi ile bayram namazını anlayan müfessirler bulunmaktadır. Sûrenin Mekki olduğu göz önünde bulundurulduğunda söz konusu âyetin hükme sebkate eden bir nüzûlün hasılası olduğu söylenebilir. Benzer bir mütalaa Hud sûresi 5. âyet için de söz konusudur. Zira âyet Mekki olmakla birlikte elbiselerine bürünen münafıklardan bahsetmektedir. Abdulkâdir Mahmud el-Ânî, *Be'yânü'l-meânî* (Dimeşk: Matbaatü't-Terakkî, 1965), 1: 169, 3: 93.

³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 318-319; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10: 3417; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 10: 185; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 255; Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8: 402. Âlûsî sûrenin Mekki olarak değerlendirilmesi halinde hükmün teahhurunun söz konusu olabileceğine değinmiş ancak kendisi el-A'lâ 87/14-15. âyetlerini şirkten uzak bir şekilde kalben iman edip kelime-i tevhidi zikretmek ve farz kılınan namazları eda etmekle ilişkilendirmiştir. Âlûsî, *Râhu'l-meânî*, 30: 110.

³⁷ Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5: 440; Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, nşr. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), 5: 306; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31: 147-148; Ahmed en-Neseî, *Tefsîru'n-Neseî (Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil)*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1998), 3: 632; Hâzîn, *Lübâbu't-te'vil*, 4: 418; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *Tefsîru'l-babri'l-muhîb*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 8: 454-455; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 381-382; Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-Suûd (İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm)*, nşr. Abdülkadir Ahmed Ata (Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîse, ts.), 5: 520; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî* (Mısır: Mektebetü'l-Mustafa el-Bâbî, 1946), 30: 127-128; İbn Âşûr, *Tabrîr*, 30: 287-288; Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed eş-Şînkî, *Edvânü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (b.y.: Dâru âlemi'l-Fevâid, ts.), 9: 179-180; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akâide ve's-şer'ia ve'l-menbec* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2009), 15: 575-579.

³⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, 4: 670; Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983), 3: 257; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 319-320; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10: 3418. "Tezekkî'nin Mekki sûrelerde zikredildiği benzer kullanımlar için bk. Tâhâ 20/76, Fâtır 35/18, el-Leyl 92/18. A'lâ sûresi âyetinde zikredilen 'tezekkî'nin namaz için yapılan temizlik manasına geldiği de belirtilmektedir. Bk. Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 3: 632; el-Hatîb eş-Şîrbînî, *es-Sirâcü'l-münîr* (Bûlâk: el-Matbaatü Bûlâk, 1285/1868), 4: 523. Ebû'l-Ahvas el-A'lâ 87/15. âyetteki *فَصَلِّ* kullanımını, zekât verdikten sonra kılınan nafil namaz şeklinde açıklamaktadır. Bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 255.

değiştirmiştir.³⁹ İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) el-A'lâ 87/14. âyetin fitr sadakası ile alakasını sorması üzerine Atâ'nın âyetin tüm sadakaları ifade ettiği şeklinde bir cevap vermesi de kanaatinin değiştiğini göstermektedir.⁴⁰

Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîb*'ine aldığı bir rivayete göre A'lâ sûresinin Mekke'de indiği açıktır.⁴¹ Sûrenin sadedinde bulunduğumuz 14. âyeti, bağlamından anlaşıldığı kadarıyla Hz. İbrahim ve Musa'nın sahifelerindeki bir ifadeyi yansıtmaktadır. Hz. Peygamber'in de söz konusu âyetin bu sahifelerde yer aldığına dair beyanı bulunmaktadır.⁴² Dolayısıyla ilgili âyet, evvelki kitaplardaki bir hükmü bildirmekte ancak ileride benzer bir hükmün mevzubahis olacağına telmihte bulunarak söz konusu hükme zemin hazırlamaktadır. Bununla birlikte Mekke döneminde de zekât-ı fitrın uygulama imkânı bulunduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber'in Mekke sokaklarına bir münadi göndererek "Dikkat edin sadaka-i fitr erkek kadın, hür köle, küçük büyük her müslümana vaciptir" şeklinde ilanda bulunması (Tirmizî, "Zekât", 35), fitrenin Mekke dönemine uzanan bir tarihi olduğunu göstermektedir. Buna göre zekât-ı fitrın Mekke'de farz kılındığı ancak Hz. Peygamber'in hutbelerden emretmesi sonucu yaygınlaşmasının hicri ikinci senenin sonrasına tekabül ettiği anlaşılmaktadır.⁴³

Fitrenin Mekke döneminde meşru kılındığı söylenebilirse de kaynağını A'lâ sûresinin 14. âyetinden aldığına dair katı bir delil bulunmamaktadır. Nitekim fukahâ da fitrenin vucubiyetinde A'lâ sûresinin ilgili âyetini değil zekât-ı fitrın farz kılındığına dair Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri (Buhârî, "Zekât", 70; Müslim, "Zekât", 12) esas almaktadır.⁴⁴ Dolayısıyla âyetin fitreyi ifade ettiğine dair merfu rivayetler ile İbn Ömer'in âyetin fitre hakkında indiğine dair beyanından sarf-ı nazar edilmiştir. Merfu rivayetlerin dikkate alınmamasında mevsukiyetlerinin müsellemlenmemesi,⁴⁵ İbn Ömer'in sebep-i nüzûl beyanına itibar edilmemesinde ise sahabe yahut tabiinin "bu âyet şu hususta indi (نزلت هذه الآية في كذا)" şeklindeki ifadelerinin âyetin sebep-i nüzûlünden çok,

³⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10: 3418.

⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 22: 232.

⁴¹ Buhârî, "Tefsîr", 87. Buna mukabil sûrenin Medeni olduğu da ifade edilmiştir. Ancak bu zikrin, sûrenin bayram namazını ve zekât-ı fitri ihtiva etmesi sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 75; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30: 101; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5: 563.

⁴² Abdurrahman b. Muhammed es-Se'âlibî, *Tefsîru's-Se'âlibî (el-Cevâbiru'l-husân fi tefsîri'l-Kur'an)*, nşr. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 5: 579-580. Ayrıca bk. Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 15: 576-578.

⁴³ İbn Akîle, *Ziyâde*, 1: 333. Bu takdirde orucun da Mekke döneminde edâ edilmeye başlandığını söylemek gerekmektedir. Konu hakkındaki bir çalışma için bk. Muhammed Selman Çalışkan, "Ramazan Orucunun Teşrii", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2017): 159, 172, 181. Bununla birlikte fitrenin hilat manasından hareketle fitrenin insanın bedeni ve nefsi için verdiği bir sadaka olduğuna dair kanaatler de bulunmaktadır. Bk. İbn Kuteybe Abdullah b. Müslim, *Garîbu'l-Hadîs* (Bağdat: el-Cumhuriyyetü'l-İrâkiyye Vizâratü'l-Evkâf, 1977), 1: 184. Zekât-ı fitrın hicri ikinci senede indirildiğine dair bilgi için bk. Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebir* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1: 214.

⁴⁴ Muhammed b. İdris eş-Şâfî, *el-Ümm*, nşr. Rifat Fevzi Abdülmüttalib (b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2001), 3: 160-162; Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1: 123-124. İbn Kudâme 'zekât-ı fitr' bahsinde A'lâ sûresinin 14. âyetinin zekât-ı fitra yolulduğundan bahsetmekteyse de fitrenin vucubiyetini Hz. Peygamber'in fitreyi farz kılması hakkındaki rivayete ve icmâa dayandırmaktadır. Bk. Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *el-Muğnî*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997), 4: 281-283. Mezheplerin fitrenin vucubiyetinde rivayetleri esas aldıklarına dair bir bilgi için bk. Yunus Vehbi Yavuz, "Fitre", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 160.

⁴⁵ Hz. Peygamber'e ref' edilen rivayetin senesinde bulunan Kesîr b. Abdillâh b. Amr 'zayıf' olarak nitelendirilmiştir. Suyûtî de söz konusu rivayeti aktarırken zayıf bir senede sahip olduğunu kaydetmektedir. Bk. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tebzîb* (Riyad: Dâru'l-Âsime, ts.), 808; Suyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 15: 369.

tefsirine yönelik bir açıklama olduğunun göz önünde bulundurulduğu söylenebilir.⁴⁶ A'lâ sûresi 14. âyetin zekât-ı fitr şeklinde tefsir edilmesinin, âyetin *fitre*→*bayram tekbirleri*→*bayram namazını* çağrıştıran sıralı bir bağlama sahip olmasıyla da alakası bulunmaktadır. Nitekim 15. âyetin *وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ* kısmı *bayram tekbirleri*, *فَصَلَّى* kısmı ise *bayram namazı* olarak tefsir edilmiştir.⁴⁷ Hatta *tezekkât*ın *salattan* evvel zikredilmesi, *fitrenin bayram namazından önce verilmesi* gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁸

2. Harp

Mekke döneminde indirilen bazı âyetlerin savaş manasını tazammun etmesi ile müslümanların yine bu dönemde herhangi bir harbe girişmemesi bilgisi arasındaki tearuzun halli için de savaş hükmünün tehir edilmiş olduğu gündeme getirilmiştir. Suyûtî'nin *İtkân* adlı eserine aldığı bir İbn Mes'ûd (ö. 32/652) rivayetine göre, Mekki olan Sebe' sûresinin 49. âyetindeki *الْحَقُّ* kelimesi seyf-kılıç manasına gelmektedir.⁴⁹ İbn Mes'ûd'u ilgili âyet kısmını kılıç/harp şeklinde tefsir etmeye sevk eden şeyin, Hz. Peygamber'in Mekke fethinden sonra Kâbe'nin etrafındaki putları elindeki değnekle dürtüp *فُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ* "Hak geldi; artık bâtil ne bir şeyi başlatabilir ne de geri getirebilir." (Sebe' 34/49) âyetini okuması olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu rivayetlerin bir kısmını İbn Mes'ûd aktarmaktadır.⁵⁰

Müzzemmil sûresinin 20. âyeti, zekâtın yanı sıra harbi söz konusu etmesi bakımından da hükmü sonraya bırakılan âyetler arasında değerlendirilmiştir.⁵¹ Âyet müminlerin sonraları Allah yolunda savaşacaklarını şöyle ifade etmektedir: *عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ وَأَخْرُؤُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ*

⁴⁶ Zerkeşî, *Burbân*, 1: 31-32. Nitekim İbn Akile de İbn Ömer'in A'lâ sûresi âyetlerinin zekât-ı fitr hakkında indiğine dair rivayetini benzer şekilde değerlendirmiş ve bu değerlendirme ile işkâlin ortadan kalkacağını ifade etmiştir. İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 335-336. Buna göre ilk dönem sebeb-i nüzül rivayetlerinde yer alan *كذا نزلت هذه الآية في كذا* tabiri "âyet şu konuyu/kişiyi kapsar" şeklinde anlaşılabilir.

⁴⁷ Begavî, *Medâlimu't-tenzîl*, 8: 402, 403; Zemahşerî, *Keşşâf*, 6: 360; İbn Atıyye, *Muharrer*, 5: 470; Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 22: 233.

⁴⁸ Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-İklâl fî istinbâtî't-tenzîl*, nşr. Esad Trabzonî el-Hüseynî (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 221; Cessâs, *Abkâmu'l-Kur'an*, 5: 372. Rasûl-i Ekrem'in iki bayram namazında da A'lâ ve Gâşiye sûrelerini okuduğuna dair rivayetin de A'lâ sûresi âyetini zekât-ı fitra yormada etkili olduğu söylenebilir. Ebû Dâvûd, "Salât", 242; İbn Mâcce, "İkâmetü's-Salavât", 157. Bayram namazı yahut genel anlamda namaza işaret eden Kevser sûresi 2. âyetin de hükmü nüzülüne teahhur eden âyetler cümlesinden olduğu ifade edilmiştir. Zira Kevser sûresinin Mekki olduğu bilinmektedir ve söz konusu âyetinde *فَصَلَّى* "salât et/namaz kıl" şeklinde bir emir bulunmaktadır. Dolayısıyla âyetin Hz. Peygamber'in kurban keseceği ve bayram namazı kılacağına dair bir telmihi muhtevi bulunduğu belirtilmiştir. Mekke döneminde bayram namazının bulunmamasından hareketle âyetin Medeni olduğu da öne sürülmüştür. Öte yandan âyetin mükerreren indiği de zikredilmektedir. Bk. Abdulkâdir Mahmud el-Ânî, *Beyânü'l-meânî*, 1: 169. Kevser sûresinin Medeni olduğuna dair bir kayıt için bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 81-82.

⁴⁹ Maverdî, *en-Nüket ve'l-nyûn*, 4: 457; Ebû Hayyân, *el-Babru'l-mubût*, 7: 278; Suyûtî, *İtkân*, 1: 240. Ayrıca bk. Ebû Şehbe, *Medhal*, 257. Sebe' sûresi âyetinin Mekki olması hakkında bk. Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 17: 252. Âyette zikredilen *الْحَقُّ* kelimesinin 'seyf' yani harbi işaret ettiğine dair bir kanaatin bulunduğu işaret eden diğer tefsirler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8: 94; Zemahşerî, *Keşşâf*, 5: 132. Müslümanlara mukâtele için Medine döneminde izin verildiği bilinmektedir. Konu hakkında bilgi için bk. Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*, 14: 407-408; Mehmet Salmazem - Abdulkarim Bingöl, "Tefsirlerde Cihada Yönelik Yorum Farklılıkları", *Bittis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (2016): 232-234.

⁵⁰ Buhârî, "Meğâzi", 48; Müslim, "Cihâd", 87; Tirmizî, "Tefsîr", 18; Suyûtî, *İtkân*, 1: 240. Ayrıca bk. Ebû Şehbe, *Medhal*, 257. Aynı rivayette Hz. Peygamber'in 'Hak geldi; bâtil yıkılıp gitti. Zaten bâtil yıkılmaya mahkûmdur.' (el-İsrâ 17/81) âyetini okuduğu da aktarılmaktadır. Buradan hareketle ilgili âyetin de hükmü teahhur eden âyetlerden sayılması mümkündür.

⁵¹ Suyûtî, *İtkân*, 1: 241. Ayrıca bk. İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 335.

الله وَأَخْرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ “Allah bilmektedir ki, içinizde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah’ın lütfundan (rızk) aramak üzere yeryüzünde yol tepecek, diğer bir kısmınız da Allah yolunda çarpışacaktır.” Söz konusu âyetin Mekkî olduğunu yukarıda zikretmiştik. Dolayısıyla âyetin bir kısmını teşkil eden mukâtele/savaş Mekke dönemine ait bir değindir.

İnşirah sûresinin 7. âyetindeki فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ “Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul” ifadesi de harbe yorulmuştur. Hasan-ı Basrî âyetin “gazâdan boşa çıktığında ibadete koyul” şeklinde bir manayı haiz olduğunu belirtmektedir. Âlûsî âyet hakkında serdedilen tefsirleri değerlendirirken Hasan-ı Basrî’nin bu tefsirini, Hz. Peygamber’in gazâdan dönüşü küçük cihattan büyük cihada dönüş olarak ifade eden sözleriyle irtibatlandırmakta ve cihadın hicretten sonra farz kılındığı halde sûrenin Mekkî olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre Hasan-ı Basrî, hükmün teahhur ettiği yahut âyetin Medine’de indiği kanaatiyle söz konusu tefsiri dile getirmiştir.⁵² Âlûsî’nin bu değerlendirmesi, hükmün teahhur edebileceğine dair telakkinin adı konulmamakla birlikte ilk dönemlerden beri var olduğunu göstermektedir.

Begavî, ifade ettikleri manaların çok sonraları vuku bulması sebebiyle Beled sûresinin 2. âyeti (وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ) ile Kamer sûresinin 45. âyetini (سَيُهْرَمُ الْجَنَّةَ وَيُؤْتُونَ الدُّبْرَ) nüzûlün hükme sebkate etmesi bağlamında ele almaktadır. Her iki âyet de Mekkî olduğu halde ilk âyet Mekke’nin fethi, diğeri ise Bedir harbi ile ifadesini bulmuştur. Zira Beled sûresi âyetinde zikredilen helallik (حِلٌّ/hill), Mekke’nin fethi günü zuhur etmiştir. Harem’de savaşmak haram olduğu halde fetih gününün bir kısmında savaşa müsaade edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber “(Harem) gündüzün bir kısmında (saatinde) benim için helal kılındı” buyurmuşlardır (Buhârî, “Diyât”, 8). Kamer sûresinin 45. âyetine gelince Hz. Ömer (ö. 23/644) âyetteki الْجَمْعُ kelimesiyle hangi topluluğun kastedildiğini merak etmiş ve Hz. Peygamber’in Kureyş’in hezimete uğradığı Bedir gününde bu âyeti okuması üzerine de müşriklerin kastedildiğini anlamıştır.⁵³ Suyûtî, مَا هُنَالِكَ مَهْرُومٌ مِنَ الْأَخْرَابِ, “Onlar, çeşitli gruplardan oluşmuş bir ordudur; işte şurada bozguna uğratılacaklardır.” (Sâd 38/11) âyetinin de müşriklerin Bedir günü hezimetini Mekke döneminden haber verdiğini eklemektedir.⁵⁴

Târik sûresinin فَهَلْ الْكَافِرِينَ أَنهَلَهُمْ رُؤْيَا “Kâfirlere mühlet ver, onları biraz kendi hallerine bırak (pek yakında desteğimiz sana gelecek).” şeklindeki son âyetinin de hükmü nüzûlüne teahhur eden âyetler arasında değerlendirildiği görülmektedir. Âyette kâfirlere yapılan bir tehdit söz konusudur. Bu tehdidin kâfirlere mukâteleyi emreden âyetlerin yanı sıra Mekke’nin fethiyle de

⁵² Âlûsî, *Râhu’l-meânî*, 30: 172.

⁵³ Begavî, *Meâlimu’t-tenzîl*, 8: 402-403; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi Sabîhi’l-İmâm Ebî Abdillab Muhammed b. İsmail el-Buhârî*, nşr. Abdulkadir Şeybe (Riyad: 2001), 8: 496. Ayrıca bk. Zerkeşî, *Burbân*, 1: 33; Suyûtî, *İtkân*, 1: 239; İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 334; Ebû Şehbe, *Medhal*, 256; Reşid, *Esbâbu’n-nüzûl ve eseruhâ fî beyânî’n-nusûs*, 120; Abdullah Tahir, *Marifetü esbâbi’n-nüzûl*, 134. Hâzin de Begavî’nin kanaatini paylaşmaktadır. Bk. Hâzin, *Lübâbu’t-te’vîl*, 4: 418. Kamer sûresi 45. âyetin, muhtevassından hareketle Medenî addedildiğine dair kanaatler bulunmaktadır. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 102-103.

⁵⁴ Suyûtî, *İtkân*, 1: 239. Ayrıca bk. İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 334; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesûr*, 7: 104-105; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mesûr*, 12: 509. en-Nûr 24/55 ve el-Fetih 48/27. âyetlerin de benzer konuda hükmü tehir edilen âyetler cümlesinden olduğu ifade edilmiştir. Bk. Abdulkadir Mahmud el-Ânî, *Beyânü’l-meânî*, 1: 293.

hakikatini bulduğu ifade edilmiştir. Bu alakadan ötürü âyet, hükmü nüzûlünden sonraya bırakılan âyetler arasında zikredilmiştir.⁵⁵

Bu başlık altında ele alınan âyetlerin *hüküm*den çok, *haber* ihtiva ettiği görülmektedir. Nitekim âyetlerde savaşı emreden *inşâî* bir yapı değil, savaşa dolaylı bir şekilde işaret etmesi mümkün olan *ihbarî* cümle yapıları kullanılmıştır. Dolayısıyla bir ulûmü'l-Kur'ân başlığı olarak 'hükümün nüzûle teahhuru' kullanımındaki *hükem* kelimesini bu bağlamda savaşın vukuu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.⁵⁶ İbn Akîle de buna dikkat çekmiş ve Kamer, Sâd, Sebe' sûresi âyetlerinin ileride gerçekleşecek bir takım vaatleri konu etmesine rağmen hükmün teahhuru mevzuuna misal getirildiğini belirtmiştir.⁵⁷ Muhammed Reşîd de haber içerikli âyetlerin hükmün teahhuruna örnek olarak gösterilmesinin, teşriî bir hükmün değil âyetlerde haber verilen olayın tahakkukunun tehiri manasına geldiğini vurgulamış, haberin gerçekleşmesiyle de söz konusu âyette zikredilen mevzuun tevîlinin anlaşılacağını ifade etmiştir.⁵⁸ Öte yandan Medine'de vuku bulacak bir olayın Mekke dönemindeki değinilerinin Hz. Peygamber'in nübüvvetine işaret ettiği de belirtilmektedir. İbn Kesîr Müzzemmil sûresi 20. âyetin tefsirinde, sûrenin tamamının Mekki olmakla birlikte savaştan bahsedilmesine dikkat çekmiş ve bu durumun Rasûl-i Ekrem'in nübüvvetine işaret ettiğini şu şekilde dile getirmiştir: "Bu âyet ve hatta sûrenin tamamı Mekkidir. Hâlbuki o dönemde henüz kıtâl meşru kılınmamıştı. Dolayısıyla âyet delâilü'n-nübüvvenin (Hz. Peygamber'in nübüvvetine delalet eden şeylerin) en büyüklerindedir. Zira bu husus, istikbale ait mugayyebâtı ihbar etme bâbındandır."⁵⁹ Bu bağlamda âyetin gaybî bir olayı haber vermesinin Kur'ân'ın mu'ciz yapısını yansıttığı da söylenebilir.⁶⁰

3. Ezan

Ulûmü'l-Kur'ân eserlerinin hükmün tehir ettiğine dair başlıklarında, Fussilet sûresinin 33. âyeti özelinde *ezan* mevzuunun zikredildiği de görülmektedir. Mekki bir sûre olan Fussilet sûresinin ilgili âyetinin müezzinleri söz konusu ettiğine dair rivayetler ile ezanın Medine döneminde farz kılındığını ifade eden rivayetler arasındaki tearuzun giderilmesi amacıyla, ezanın teşriinin Mekke döneminde olduğu ancak hükmünün yani uygulanmasının Medine dönemine tehir edildiğine dair bir kanaat serdedilmiştir. Suyûtî'nin kaydettiği bilgiye göre Hz. Aişe (ö. 58/678), İbn Ömer ve İkrime Mekke'de nâzil olan Fussilet sûresinin *وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ* "(İnsanları) Allah'a çağıran, iyi iş yapan ve 'Ben müslümanlardanam' *صَاحِبًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ*

⁵⁵ Abdulkâdir Mahmud el-Ânî, *Beyânü'l-meânî*, 1: 277.

⁵⁶ Bu sebeple 'hükümün nüzûle teahhuru' başlığı altında zikredilen haber içerikli âyetler için başlıkta zikredilen 'hüküm' kelimesini 'âyetin ifade ettiği şey ve bu şeyin gerçekleşmesi' şeklinde anlamak mümkündür. Benzer bir kullanım için bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 111.

⁵⁷ İbn Akîle, *Ziyâde*, 1: 334.

⁵⁸ Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fî beyâni'n-nusûs*, 121.

⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 258.

⁶⁰ Abdullah Tahir, *Marifetü esbâbi'n-nüzûl*, 134. Kur'ân'ın gaybdan haber vermesi bağlamında İsrâ sûresinin ilk âyeti de hükmü nüzûlünün sonrasına bırakılan âyetler arasında sayılmaktadır. Âyette zikredilen 'mescid' kelimesinin İslâmî bir terim olması ve müslümanların namaz kıldığı yeri ifade etmesinden hareketle, âyette kastedilen yerin o gün itibarıyla müslümanların elinde bulunmamasına rağmen 'mescid' olarak isimlendirilmesi, söz konusu yerin müslümanlar tarafından mescid kılınacağına bir işareti olarak telakki edilmiştir. Hz. Ömer'in de Kudüs'ü fethettiğinde iki rekât namaz kılıp bu âyeti okuması, âyetteki müjdenin tahakkukunun bir şükürü olarak değerlendirilmiştir. Bk. Muhammed Abdülmünim el-Kayî, *el-Aslân fî ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: 1996), 34.

diyenden kimin sözü daha güzeldir?” (Fussilet 41/33) şeklindeki âyetinin *müezzînler* hakkında indirildiğini söylemişlerdir.⁶¹

Kur’ân’da ezanla alakalı iki âyetin bulunduğu görülmektedir. Bunlar *وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا* “Namaza çağırduğunuz zaman (ehlikitap) onu alay ve eğlence konusu yaparlar.” (el-Mâide 5/58) âyetiyle *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ* “Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığınız zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alış verişini bırakın.” (el-Cum‘a 62/9) âyetidir. Müfessirler bu iki âyette zikredilen *nidâ/çağırma* kelimesiyle ezanın kastedildiğini ifade etmektedir.⁶²

Ezan hicretin ilk senesinde yahut kiblenin Mescid-i Aksa’dan Kâbe’ye tahavvülünün (hicri 2. sene) hemen akabinde meşru kılınmıştır.⁶³ Bununla birlikte bazı rivayetlerde ezanın Mekke’de meşru kılındığı da zikredilmektedir. Ancak bu rivayetleri tek tek ele alan İbn Hacer (ö. 852/1449), onların sıhhatlerine zarar veren noktaları zikretmekte ve muteber olmadıklarını dile getirmektedir.⁶⁴ Öte yandan Hz. Peygamber’in namaza davet şekli hakkında Medine’de ashâbıyla istişare etmesi de ezanın Mekke’de cari bir sünnet olmadığını göstermektedir.⁶⁵

Görüldüğü üzere ezanın Mekke döneminde meşru kılındığına dair mevzuuk bir rivayet bulunmamaktadır. Dolayısıyla Mekke döneminde nâzil olan Fussilet sûresinin ilgili âyetinin ezanı ifade ettiği tartışma mevzuudur. Bu da ezanın Mekke’de meşru kılınmakla birlikte hükmünün Medine dönemine tehir edilmesinin müsellemlerle bir hakikat olmadığını göstermektedir. Nitekim İbn Akile Fussilet 41/33. âyetin müezzînler hakkında indiğine dair rivayetlerin, söz konusu âyeti hükmü teahhur eden âyetler arasında değerlendirmek için yeterli olmadığını ifade etmektedir. Zira bazen sahâbîlerin “âyet şu konu hakkında indi” demelerinin âyetin tefsirine müteallik bir açıklama olduğu, dolayısıyla sebep-i nüzûlü beyan etmediği bilinmektedir.⁶⁶ Bu bilgi dikkate alındığında, Fussilet âyetinin *ezan-müezzîn* manasını haiz olması durumunda bile, ezanın Mekke döneminde meşru kılındığını söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim İbn Kesîr, âyetin müezzînleri de

⁶¹ Suyûtî, *ed-Dürru’l-mensûr*, 13: 110-111; Suyûtî, *İtkân*, 1: 241. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 20: 430; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 4: 386; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7: 180; İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 335; Bursevî, *Râhu’l-beyân*, 8: 257-258. Hz. Aişe’nin âyetin müezzînlerden bahsettiğine dair diğer rivayetleri için bk. Ebû Cafer en-Nehhâs, *Meâni’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1988), 6: 268; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7: 180. Suyûtî İtkân’da İbn Ömer’in de âyetin müezzînler hakkında nâzil olduğunu ifade edenler arasında bulunduğunu zikrediyorsa da tefsirine aldığı rivayetler arasında konuya dair İbn Ömer’den gelen bir rivayet bulunmamaktadır. Bk. Suyûtî, *ed-Dürru’l-mensûr*, 13: 110-111. Râzî Fussilet 41/33. âyetin tefsirinde, ezanın Mekke yahut Medine’de meşru kılınmasına değinmemekle birlikte, ezanın en güzel davet olmasından hareketle âyetin ezanın vücûbuna delalet ettiğine dair bir çıkarımda bulunmamaktadır. Aynı yerde âyetin şumulüne ezanın giremeyeceğine dair bir çıkarımın da mümkün olduğunu zikretmektedir. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 27: 126-127.

⁶² Cessâs, *Abkâmu’l-Kur’ân*, 4: 103; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3: 140; Kurtubî, *el-Câmi’u li abkâmi’l-Kur’ân*, 8: 59-60; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 30: 8.

⁶³ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3: 140-141; Kurtubî, *el-Câmi’u li abkâmi’l-Kur’ân*, 8: 60.

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2: 94. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi’u li abkâmi’l-Kur’ân*, 8: 60-61. Ezanın miraçta işitildiğine dair bir rivayet ve tenkidi için bk. Recep Tuzcu, “Aynî’nin Hadisleri Kronolojik Olarak Değerlendirmesi -Ezanın Teşrii, Budâ’a Kuyusu ve Mut’a Nikahı Örneğinde-”, *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İbtisas Toplantısı (Gaziantep, 10-11 Mayıs 2013)*, ed. Recep Tuzcu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 187-189. Ezanın teşri tarihi için bk. Hidayet Aydar, “Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi”, *Bahkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016): 13-18.

⁶⁵ Cessâs, *Abkâmu’l-Kur’ân*, 4: 103.

⁶⁶ İbn Akile, *Ziyâde*, 1: 335-336. Âyetin bir konu hakkında indiğini haber veren sahabe ve tabiîn rivayetlerinin sebep-i nüzûlden çok tefsir mahiyeti arz ettiğine Zerkeşi de değinmektedir. Bk. Zerkeşi, *Burhân*, 1: 31-32.

içine alan umumî bir ifade yapısına sahip olduğunu zikretmekte ve ezanın Mekke değil Medine döneminde meşru kılındığını eklemektedir.⁶⁷

Sonuç

Medine döneminde tatbik mevkiine konulan bir hükmün Mekkî âyetlerde zikredilmesinin anakronik bir okumanın medarı haline gelebileceği endişesiyle geliştirilen nüzûlün tekaddüm ettiğine dair usul, ilk olarak Begavî tarafından dile getirilmiştir. Mekkî olan A'lâ sûresinin 14. âyetinin, en erken hicrî ikinci sene meşru kılındığı bilinen zekât-ı fitrı ifade ettiği hakkındaki rivayet ve kanaatlere ilgili âyetin tefsirinde şerh düşen Sa'lebî, Mekke döneminde oruç ve bayramın olmamasına rağmen âyetin zekât-ı fitrı karşılıdığına yönelik telakkileri tartışmaya açmıştır. Salebi'nin bu kaydına cevap olarak Begavî tarafından zikredilen nüzûlün tekaddümü mevzuu, nüzûlün sonraları vuku bulacak bir hükme sebkate edebileceğine dikkat çekmektedir. Bir başka deyişle âyetin nüzûlü, nüzûlüne sebep olacak hükmün önüne geçebilir. Begavî'den evvel Vâhidî, hocası Sa'lebî'nin itirazını ele alıp Allah'ın ilminin tüm zamanları kuşatıcı yapısının Mekkî âyetlerde Medenî olay ve hükümlerin mevzubahis edilmesini mümkün kıldığına dair bir açıklama getirmişse de nüzûlün tekaddümüne dair bir usul zikretmemiştir. Nüzûlün tekaddümünü müstakil bir başlık olarak ele alan ilk ulumu'l-Kur'ân müellifinin ise Zerkeşî olduğu görülmektedir. Zerkeşî'nin Begavî'nin usulünü takip ederek ilgili rivayetler üzerinden ele aldığı konuyu, Suyûtî hükmün teahhur etmesi başlığıyla ele almış ve yeni örneklerle zenginleştirmiştir. Bu sebeple konunun kaynaklarda bazen nüzûlün tekaddümü bazen de hükmün teahhuru şeklinde zikredildiği görülmektedir. Nüzûlün tekaddümü yahut hükmün teahhuru meselesine Suyûtî sonrasında kaleme alınan muhtelif tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde de değinilmiştir. Ancak Zerkeşî ve Suyûtî'nin salt müdevven bir halde serdettikleri örnekler, sonraki müellifler tarafından çeşitli açılardan tenkide tabi tutulmuştur. Zira hükmün teahhuru meselesi, gerek âyetlerin ifade ettiği manayı takyid eden rivayetlerin bir kısmının mevsuk bulunmaması gerekse ibadet ve muamelata dair hususların teşri tarihini tespitinde bir takım ön kabullerle hareket edilmesi bakımından bazı açmazlara sahiptir.

Zekât kelimesinin mâlî bir ibadeti karşılayan haliyle *ûtâ-i zekât* şeklindeki kullanımının birçok defa Mekkî sûrelerde zikredildiği görülmektedir. Bu kullanımların çoğu önceki kavimler yahut Mekke müşrikleri üzerinden dile getirilen haber formundaki değinilerde yer almaktadır. Ancak Mekkî olduğu bilinen Müzzemmil sûresinin 20. âyetindeki zekât kelimesi “zekâtı verin” şeklindeki bir emir cümlesinde kullanılmıştır. Zekâtın en erken hicrî ikinci senede meşru kılındığına dair kaynaklarda yer alan bilgiler esas alınarak Müzzemmil sûresinin 20. âyetinin Medenî olduğu ifade edilmiştir. Hâlbuki zekâtın teşrii, diğer birçok ibadette olduğu gibi, Mekke ve Medine dönemini içine alan bir süreçte tedricen gerçekleşmiştir. Bu bakımdan zekâtın hicrî iki ve hatta dokuzuncu senede meşru kılındığını ifade eden bilgilerin nisap, miktar, zaman ve mesârif gibi tüm unsurlarıyla müesseseseleşen zekâtı dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mekke döneminde zekâtın verilmesini emreden âyetlerin, müslümanların İslâm cemiyetinin muhtelif ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kendi zaman, mekân ve imkânları itibarıyla yapmaları gereken tasadduku ifade ettiğini söylemek uzak olmayacaktır. Nitekim sonraları *öşür* olarak müesseseseleşen zirâî mahsul zekâtının verilmesini âmir En'âm sûresi 141. âyetinin de Mekkî olduğu görülmektedir

⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7: 180. Kurtubî âyetin Allah'a davet eden tüm kişileri kapsadığına yönelik Hasan-ı Basrî kanaatini, en güzel kanaat olarak tavsif etmektedir. Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'ân*, 18: 418-419.

ve bu âyet benzer mâlî *hakları* söz konusu eden diğer âyetlerin de (el-İsrâ 17/26, er-Rûm 30/38, ez-Zâriyât 51/19, el-Me'âric 70/24) Mekkî olması bakımından yalnız değildir. *Zekât-ı fitn* (fitre) kastettiği kabulüyle hükmünün teahhur ettiği ifade edilen A'lâ sûresi 14. âyet için de benzer bir durum söz konusudur. Mekke döneminde oruç ve bayramın olmamasından hareketle fitrenin de olamayacağı dile getirilmişse de A'lâ sûresinin 14. âyetinin fitreyi ifade ettiğine dair rivayetlerin yanı sıra fitrenin Mekke döneminde meşru kılındığına dair de birçok merfû ve mevkûf rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerin mevsukiyeti ve âyetteki *tezekkî* tabirinin fitreyi karşıladığı tartışma konusuysa da âyetin ruhî bir arınmanın yanı sıra fitreyi de içine alan malî bir arınmayı ifade etmesi mümkündür. Zekâtın Mekke döneminde nisap, miktar, mesârif unsurlarını taşımamasına benzer bir şekilde, o dönemki *fitrenin* de Ramazan orucu ve bayramıyla ilintisi bulunmayabilir. Öte yandan Mekke döneminde Ramazan orucu olmamakla birlikte Hz. Peygamber'in oruç tavsiyelerinin bulunduğunu Cafer-i Tayyâr ile Necaşî'nin muhaveresinden öğrenmekteyiz. Ayrıca Hz. Peygamber'in Mekke sokaklarına gönderdiği bir münadi ile *fitreyi* emrettiği de bilinmektedir. Dolayısıyla fitrenin Mekke döneminde uygulanıyor olması, A'lâ âyetiyle iltisakı bulunsun yahut bulunmasın, hükmünün Medine dönemine tehir edilmediğini göstermektedir.

Harple alakalı âyetlerin hükmünün tehirine gelince bu âyetlerin *hükümden* çok, *haber* ihtiva ettiği görülmektedir. Nitekim âyetler savaşı emreden *inşâî* bir yapıyı değil, savaşa dolaylı bir şekilde işaret etmesi mümkün olan *ihbarî* bir yapıyı haizdir. Dolayısıyla bu bağlamda bir ulûmu'l-Kur'ân başlığı olarak 'hükümün nüzûle teahhuru' kullanımındaki *hüküm* kelimesini, savaşın vukuu olarak değerlendirmek ve bu vukuun tehir edildiğini anlamak daha doğru olacaktır. Bu da Medine döneminde kâfirlerle girişilecek *harbe* Mekkî âyetlerde işarette bulunulduğu manasına gelmektedir ki bazı âlimler mugayyebâtı ihbar eden bu âyetleri *i'câz-ı Kur'ân* ve *delâilü'n-nübüvve* kabilinden telakki etmişlerdir.

Nüzûlünün Mekke, teşriinin ise Medine döneminde olduğu iddia edilen *ezan* mevzuu da tartışmaya açıktır. Zira Mekkî olması hasebiyle ezanın da Mekke'de meşru kılındığına delil gösterilen Fussilet sûresinin 33. âyeti, namaza davetten değil Allah'a davetten bahsetmektedir. Allah'a davet etmesi açısından *müezzinlerin* de âyetin şumulüne girdiği söylenebilirse de ezanın Mekke döneminde meşru kılındığını bu âyet üzerinden söylemek mümkün görünmemektedir. Ezanın Mekke'de İsrâ olayıyla birlikte Hz. Peygamber'e ilkâ edildiğine dair tartışmalar da söz konusu âyetin dışında yapılmıştır. Öte yandan âyetin müezzinler hakkında indiğini ifade eden rivayetleri, ilk dönem sebep-i nüzûl rivayetlerinde kullanılan üslup bakımından *sebebîyye* değil *tefsirîyye* olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Hükümün tehir ettiğine dair usulün, rivayetlerin meydana getirdiği problemlerin halli için geliştirilen bir izah tarzı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu usulün sûre yahut âyetlerin Mekkî-Medenî olduklarına dair rivayetler ile ibadetlerin teşri zamanlarına müteallik bilgileri esas alması, birtakım yeni problemleri doğurmuştur. Bu problemler, söz konusu bilgi-rivayetlerin tetkiki ve ahkâma müteallik Mekkî âyetlerin Mekke döneminde hiç uygulanmadığına dair kanaatin izalesi ile çözüme ulaşmaktadır. Öte yandan başlık altında zikredilen bazı âyetlerin haber içerikli yapısı, hükümün değil tahakkukun tehir edildiğini göstermektedir. Bu da Kur'ân'ın, istikbalde meydana gelecek bir şeyi evvelden haber vermesi ile mu'ciz yapısını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- ABDULLAH Tahir Mahmud. *Marifetü esbâbi'n-nüzûl ve eserubâ fî ibtilâfi'l-müfessirîn ve'l-fukahâ*. Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, 2003.
- AHMED b. Hanbel. *el-Müsned*. Nşr. Ahmed Muhammed Şakir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- ALDEMİR, Halil. "Esbâb-ı Nüzûl Rivayetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili". *Ekev Akademi Dergisi* 15/48 (2011), 141-159.
- ÂLÛSÎ, Mahmud el-Bağdâdî. *Râhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- ÂNÎ, Abdulkâdir Mahmud el-Ânî. *Beyânü'l-meânî*. Dimeşk: Matbaatü't-Terakkî, 1965.
- AYDAR, Hidayet. "Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 5-48.
- BEGAVÎ, Hüseyin b. Mes'ûd. *Tefsîru'l-Begavî (Meâlimu't-tenzîl)*. Nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8. Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 1409/1989.
- BEYHAKÎ, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- BEYZÂVÎ, Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Nşr. Muhammed Abdurrahman. 5. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- BİKÂÎ, İbrahim b. Ömer. *Nazmu'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sabîh*. Nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı. *Râhu'l-Beyân*. Nşr. Halil Eser. 10 Cilt. İstanbul: Mektebetü Eser, 1389/1969.
- CESSÂS, Ebubekir Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Nşr. Muhammed Sadık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- ÇALIŞKAN, Muhammed Selman. "Ramazan Orucunun Teşrii". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2017): 157-192.
- DEMİR, Şehmus. "Kur'an'da Zekat Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007): 9-30.
- DEMİREL, Cumhur. "Kur'an'ın Özel Tarihine Işık Tutan Bir İlim: Mekki - Medeni". *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 35-54.
- DUMAN, Soner. "Zekât Ahkâmının Teşri' Süreci". *Tarih ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. Ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 19-44. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebi Dâvûd*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, t.y.
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *Tefsîru'l-babri'l-mubît*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- EBÛ ŞEHBE, Muhammed. *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Riyad: Dâru'l-Livâ, 1987.
- EBÛSSUÛD b. Muhammed el-İmâdî. *Tefsîru Ebi's-Suûd (İrşâdü'l-akli's-selâm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm)*. Nşr. Abdülkadir Ahmed Ata. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadîse, ts.
- ERKAL, Mehmet. "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 9-35.

- ERKAL, Mehmet. “Zekât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 197-207. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- FERRÂ, Yahya b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. 3. Baskı. 3 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983.
- GÜL, Ali Rıza. “Kur'ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü”. *Dinî Araştırmalar* 7/19, 191-220.
- HÂZİM Saîd Haydar. *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burbân ve'l-İtkân*. Medine: Dâru'z-Zemân, 1420/1999.
- HÂZİN, Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Tefsîru'l-Hâzîn (Lübâbu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl)*. Nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- İBN AKİLE el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârika, 2006.
- İBN AŞÛR, Muhammed Tâhir. *et-Tabrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İBN ATIYYE, Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Nşr. Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İBN EBÎ HÂTİM, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sabîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî*. Nşr. Abdulkadir Şeybe. 13 Cilt. Riyad: 2001.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali. *Takrîbü't-Tehzîb*. Riyad: Dâru'l-Âsime, ts.
- İBN KESİR, İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 1999.
- İBN KUDÂME, Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim. *Garîbu'l-Hadîs*. Bağdat: el-Cumhûriyyetü'l-İrâkiyye Vizâratü'l-Evkâf, 1977.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Maarif, t.y.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd. *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Muhammed b. Abdillâh. *Abkâmu'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- İLKİYÂ el-Herrâsî. *Abkâmu'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İMÂDÜDDİN Muhammed er-Reşîd. *Esbâbu'n-nüzûl ve eserubâ fî beyâni'n-nusûs*. b.y.: Dâru's-Şihâb, 1999.
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemâleddîn. *Tefsîru'l-Kâsımî (Mehâsinü't-te'vîl)*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 17 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957.
- KILIÇ, Ünal. “Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması”. *Tarih ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. Ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 45-64. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinu limâ tedammehû mine's-Sünneti ve âyi'l-Furkân*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- MAÇİN, Hasan. “Zekâtın Farzîyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 347-367.
- MÂTÜRİDÎ, Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Eblî's-Sünne*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

- MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Nşr. Abdülmaksud b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- MENNÂ'U'L-KATTÂN. *Mebâbis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1946.
- MEVSİLÎ, Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- MUHAMMED Abdülmünim el-Kayî. *el-Aslân fî ulûmi'l-Kur'ân*. b.y.: 1996.
- MUKÂTİL b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. Nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 2002.
- MUSTAFA Zeyd. *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Medine: Dâru'l-Vefâ, 1987.
- MÜSLİM b. Haccâc. *Sabîbu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.
- NEHHÂS, Ebû Cafer. *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1988.
- NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed. *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*. Nşr. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- PUSMAZ, Durak. *Mekki Surelerde Ahkâm Ayetleri*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2012.
- RÂĞIB el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.
- RÂZÎ, Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- SA'LEBÎ, Ahmed. *el-Kesf ve'l-beyân (Tefsîru's-Sa'lebi)*. Nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- SALMAZZEM, Mehmet - Bingöl, Abdulkerim. "Tefsirlerde Cihada Yönelik Yorum Farklılıkları". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (2016), 229-246.
- SE'ÂLİBÎ, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru's-Se'âlibî (el-Cevâhiru'l-hısân fî tefsîri'l-Kur'ân)*. Nşr. Ali Muhammed Muavviz. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- SUYÛTÎ, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürri'l-mensûr fî't-efsîri bi'l-me'sûr*. Kahire: Merkezi Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003.
- SUYÛTÎ, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İklâl fî istibâti't-tenzîl*. Nşr. Esad Trabzonî el-Hüseynî, b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- SUYÛTÎ, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. b.y.: Vüzâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- ŞÂFİÎ, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Nşr. Rıfat Fevzi Abdülmüttalib. 11 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2001.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-Kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivayeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsir*. Nşr. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vefâ, ts.
- ŞİNKÎTÎ, Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed. *Edvâu'l-beyân fî izâbi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 9 Cilt. b.y.: Dâru âlemi'l-Fevâid, ts.
- ŞİRBİNÎ, el-Hatîb. *es-Sirâcü'l-münîr*. 4 Cilt. Bûlâk: el-Matbaatü Bûlâk, 1285/1868.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, ts.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Riyad, Mektebetü'l-Maârif. ts.

- TUZCU, Recep. “Aynî'nin Hadisleri Kronolojik Olarak Değerlendirmesi -Ezanın Teşrii, Buda'a Kuyusu ve Mut'a Nikahı Örneğinde-”. *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı (Gaziantep, 10-11 Mayıs 2013)*. Ed. Recep Tuzcu. 183-201. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- VÂHİDÎ, Ali b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-basît*. 25 Cilt. Riyad: Silsiletü'r-Rasâilü'l-Câmiyye, 1430/2009.
- VEHBE Zuhaylî. *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akâde ve's-şerâ ve'l-menbec*. 17 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2009.
- YAVUZ, Yunus Vehbi. “Fitre”. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 160-161. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- ZECCÂC, İbrâhim b. es-Seri. *Meâni'l-Kur'ân*. Nşr. Abdülcilil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- ZEMAŞERÎ, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûbi't-te'vîl*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmevcud. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- ZERKEŞÎ, Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.